

LLEGIR I ESCRIURE A LA TARDOR DE L'EDAT MITJANA

En el capítol 431 del *Terç Fr. Eiximenis* cita unes interessants observacions, atribuïdes al doctor Parisienseis, segons les quals «nostre senyor Déu ha dats en l'hom diverses membres e potències per tal que ab totes aquelles virtuts e vigors li servesca sens perea... la lengua per informar, e per demanar e per confessar... *les mans per scriure* o per altra via a treballar servint-ne a Ell alegrament...»¹ Ni la literatura ni d'altres documents històrics dels últims decennis de l'Edat Mitjana desmenteixen la importància que Eiximenis donava a l'escriptura. Els cavallers, per exemple, no només necessitaven les mans per brandar les armes o per prendre les regnes del cavall, sinó que també les necessitaven per escriure. Ho posa en relleu el fet que en la copiosa correspondència cavalleresca estudiada i editada per Martí de Riquer només hi apareix un cavaller analfabet, Galceran de Santa Pau, que al capdavant d'una lletra de batalla contra Guillem Ramon de Montcada escrita el 1425 fa constar: *scrita de mà d'En Johan de Ffelices, per rahó com jo no sé scriure*.² La complexitat de les formes de vida cavalleresca feia que casos com el de Galceran de Santa Pau fossin excepcionals. La norma era que els cavallers sabessin llegir i escriure, tal

1. Cito segons l'edició crítica que estic preparant per a les *Obres de Francesc Eiximenis* (OFE), editades per la Universitat i la Diputació de Girona.

2. *Lletres de batalla*, edició de M. DE RIQUER (Barcelona, ENC, 90, 1963), pàg. 14, nota 4.

com es recorda en el sermó del capítol CCXXI del *Tirant lo Blanc*.³ El domini de la lectura i de l'escriptura permetia l'accés a tota una sèrie de disciplines (l'heràldica, el dret cavalleresc, cròniques històriques...) i d'activitats (redacció de lletres de batalla...) bàsiques en la societat cavalleresca del segle xv.⁴ Fins i tot els estatuts d'alguns ordes cavallerescos, com el del Toisó d'Or o el de l'Estrella, estipulaven la redacció d'un «llibre d'aventures» on quedés constància escrita dels fets dels seus membres.⁵ Sens dubte això és el que fingeix fer J. Martorell quan en la lletra d'endrea del *Tirant* afirma que una de les raons que l'han impulsat a traduir la «història e actes» de Tirant és el fet d'estar «per mon orde obligat manifestar los actes virtuosos dels cavallers passats».⁶

3. «E vull-vos avisar quines són les bones costumes que deuen haver los fills dels cavallers... *La segona és saber bé llegir e escriure, e encara saber gramàtica e altra ciència perquè sien més savis*». *Tirant lo Blanch II*, edició d'ALBERT G. HAUF (València, Clàssics Valencians 8, 1990), pàg. 487.

4. En el *Tirant* això es posa en relleu moltes vegades. Cf., per exemple, les lletres de batalla que Tirant escriu amb la seva pròpia mà (caps. 89 i 152, volum I, pàg. 134 i 345-347); el consell per escrit que el rei d'armes Jerusalem s'ofereix a donar a Tirant quan aquest li demana que l'orienti en ser desafiat pel senyor de les Viles-Ermes (I, pàg. 94); la carta signada pel rei d'Anglaterra i per diversos nobles, reis d'armes i heralds que testimonia que Tirant va ser el millor cavaller de les festes de la Cort d'Anglaterra (I, pàg. 85); l'acta que Tirant fa prendre als notaris del camp després del combat amb Tomàs de Muntalbà (I, pàg. 144) o els vots cavallerescos que Tirant fa posar per escrit (I, pàgs. 344-345).

5. Cf. M. KEEN, *La cavalleria* (Barcelona, Ariel, 1986), pàgs. 254-255. Heralds i reis d'armes, per la seva banda, van escriure tot sovint textos sobre heràldica, armament... Cf. M. DE RIQUER, *Un llibre fantasma de mossèn Diego de Valera i un tractat d'heràldica d'Aragó, rei d'armes de Ferran el Catòlic*, publicat a «Estudis de llengua i literatura catalanes»/IV. *Miscel·lània Pere Bohigas 2* (Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1982), pàgs. 123-159.

6. *Tirant lo Blanch I*, *op. cit.*, pàgs. 1-2. Sens dubte això també forma part del *parany historiogràfic* analitzat per ALBERT G. HAUF en l'article *El parany historiogràfic. Notes al pròleg del Tirant*, «Saó» (febrer del 1989), pàgs. 19-23.

La difusió del coneixement de l'escriptura no és, com és obvi, un fenomen exclusiu de la classe cavalleresca. Està estretament lligat a la cultura urbana i es fa evident en tots els seus àmbits: tant en els públics com en els privats. No és gens sorprenent, doncs, que F. Eiximenis, un dels grans defensors i fins i tot teòric de la cultura urbana, sigui també un defensor del coneixement de l'escriptura i de la seva difusió entre pràcticament tots els grups socials: homes i dones, prínceps, nobles, burgesos i fins i tot els seus criats. Segons Eiximenis els pares de família tenen l'obligació *política*,⁷ és a dir civil, d'ensenyar a llegir i a escriure als seus fills. Si no compleixen aquest deure

deya Alfarabius *in suo Rudimentario* que grans clams pot fer lo fill polítich(s) de son pare si almenys no li à ensenyat de legir e escriure e encara de gramàtica, com sens açò l'om sia quaix badoch entre les gents del món.⁸

Tot i que mai no ho va arribar a formular explícitament, Eiximenis distingia dos nivells en l'ensenyament de l'escriptura segons la condició dels alumnes. El nivell més elemental es reduïa a ensenyar a llegir i a escriure en llengua vulgar i anava destinat a les dones i a les classes humils. El nivell superior incloïa, a més, l'estudi de la gramàtica en dos sentits, en el de l'estudi de la llengua llatina i en el de les regles

7. Segons J. Coromines els primers exemples de l'ús dels cultismes *polític* i *policia* es troben en la prosa d'Eiximenis, *vid.* DECLIC, VI, pàg. 646. Generalment Eiximenis sol usar l'adjectiu *polític* acompanyat de l'adjectiu *civil*, tots dos amb el significat d'interessat en el bé i el progrés de la societat. Segons el menoret gironí, la màxima expressió de la vida humana és la «vida civil e política, qui és congregació de gens sots una ley e unes matexes costumes» (cap. 494 del *Dotzè*, Girona, OFE II, 1986, pàg. 63). Els pares, doncs, tenen l'obligació *política* d'ensenyar als seus fills a llegir i a escriure per tal de contribuir al seu progrés humà i alhora al bé col·lectiu.

8. FR. EIXIMENIS, *Dotzè llibre del Crestià III/1* (Girona 1986), pàg. 195. (D'ara endavant el citaré sota les sigles DC, seguides de la indicació del volum de les OFE on es pot trobar el text esmentat) Faig una esmena al text afegint una *s* a *polítich*.

de la construcció del discurs —l'«ordinació artificial de l'oració perfeta»⁹ en paraules del menoret gironí—. Aquest segon nivell estava reservat a prínceps, nobles i a les classes burgeses benestants. Dos nivells d'ensenyament adreçats a dos tipus d'alumnes amb responsabilitats diferents: un amb poder de decisió en la vida política i econòmica i l'altre relegat a funcions subalternes.

Pel que fa a l'educació dels prínceps, és molt interessant el capítol 553 del *Dotzè*, titulat «Què deuen los prínceps fer ensenyar a lurs fills» (OFE II, pàgs. 194-195). Eiximenis hi assenyala els beneficis de l'estudi de la gramàtica: saber parlar més bé, impossibilitat de ser «enganat en lletres que trameta o reeba per astúcia de escrivans o per malícia» i, sobretot, l'oportunitat de llegir «molts llibres difícils d'entendre, qui són aptes a son regiment, los quals no entendria sens gramàtica». En aquests llibres escrits en llatí els prínceps podran aprendre els principis del bon govern i conèixer «què és ver regiment e com és mala cosa tirannia, e perillosa al príncep». Eiximenis també hi posa en relleu el profit que els governants poden treure de l'escriptura amb la redacció de notes personals i de missatges secrets. Un proverbi llatí que Eiximenis cita més d'una vegada resumeix perfectament les seves idees en aquesta qüestió: «rey il-literat no devia ésser dit rey, mas ase coronat».¹⁰ També les sintetitza molt bé un breu exemple protagonitzat per un personatge anomenat Geron, que, tot i la seva avançada edat i el fet de no saber llegir, va ser escollit rei de Làxsia i va decidir d'aprendre a llegir a corre-cuita:

9. FR. EIXIMENIS, *Primer del Crestià*, cap. 33. Cito segons l'edició que n'està fent Pilar Gispert com a tesi doctoral.

10. DC, cap. 500, OFE I, pàg. 78. El proverbi llatí fa *Rex illiteratus quasi asinus coronatus*. Joan de Salisbury el va encunyar i el va divulgar a través del *Policraticus*; vid. E. GILSON, *La filosofia en la Edad Media* (Madrid, Gredos, 1982) pàg. 310. Del *Policraticus* el va manllevar Joan de Gal·les per inserir-lo en el *Comuniloqui* (tercera distinció, capítol setè), que és possiblement la font directa d'Eiximenis. Joan de Gal·les també cita aquest proverbi en el *Breviloqui* (Barcelona, ENC, 28, 1930), pàg. 63.

—Jamés no regnaré ne jutjaré fins que sàpia letra. E dins cinch mesos sabé legir, e tostemps de nits legia per espay de dues candeles. E, per tal, negun no li gosava parlar de nits (DC, cap. 501, OFE II, pàg. 82).

Tant les classes urbanes benestants —la mà major i la mitjana segons la divisió d'Eiximenis— com els cavallers i els nobles han de saber gramàtica per dues raons. Per una banda per «entendre los bons llibres qui són posats en llatí»,¹¹ és a dir per llegir obres necessàries per l'exercici de les seves activitats, com ara llibres de «lleis, furs, consells e costumes de la terra... los regiments dels passats, les experiències dels presents...»¹² i també, és clar, llibres religiosos com ara les obres del menoret gironí. Per altra banda, l'estudi de la gramàtica, és a dir del llatí, comporta l'avantatge de dominar una llengua internacional, molt útil a l'hora de «parlar ab gent stranya *si és scient* e per saber-se raonar ab ells sens torcimany» (DC, cap. 192)

Com a conclusió podríem dir que l'estudi de la gramàtica és, segons Eiximenis, imprescindible pel que fa a la formació política i professional dels prínceps, dels nobles i de les classes dirigents de les ciutats. I, a més, els obre les portes de les relacions polítiques i econòmiques internacionals.

Les dones i els criats no tenien les mateixes responsabilitats que els seus marits o els seus senyors i, per tant, la seva formació cultural no havia de ser la mateixa. Pel que fa als criats, Eiximenis defensa que, si no han après cap ofici, el seu amo té l'obligació d'ensenyar-los a llegir i a escriure:

en favor dels missatges stigué ordenat per Pirrum, rei de Roma, que tot hom ab art qui missatge tingués fadrí o jove daval XXV anys li fos tengut de ensenyar queucom de què sabés viure e, si fos hom de ciutat qui no hagués art, havia-li a ensenyar de *complidament ligir e scriure*,

11. DC, cap. 192. Quan cito algun text comprès entre els capítols 1-466 del DC em baso en l'edició incunable de L. PALMART, València 1484.

12. DC, cap. 14. Cf. FR. EIXIMENIS, *Lo Crestià*, antologia d'ALBERT G. HAUF (Barcelona, Edicions 62, MOLC, 98, 1983), pàg. 183.

servir a un senyor, e a una taula, e a una casa e a una bèstia e li havia a ensenyar de pastar, e de cuynar, e de struments, e de grima, e de saltar, e de ballar, e de cantar e de cortesament parlar e comportar si mateix segons son estament (DC, cap. 340).

Aquest text posa en relleu la importància del coneixement de l'escriptura en la societat urbana, donat que fins i tot els criats han de saber *complidament ligir e scriure* i, si d'entrada no en saben, el seu senyor s'ha d'encarregar que n'aprenquin. D'aquesta manera el domini de la lectura i de l'escriptura es converteix en una de les habilitats que s'exigeixen a un criat, juntament amb saber parar taula, saber tenir cura de la casa o saber cuinar. Cal tenir en compte, tanmateix, que Eiximenis no diu que tots els criats, en el cas que no en sàpiguen, hagin d'aprendre de lletra. Només es refereix a aquells més joves —cosa que també és molt significativa— i que encara no hagin après un ofici.

Eiximenis va ser un gran defensor de l'alfabetització de les dones. Fins i tot es podria dir que ho va ser més en els seus últims llibres que no pas en els primers. La primera vegada que en va parlar va ser en el *Terç* (1384) i ho va fer amb una certa cautela. Eiximenis s'adreça als marits i els aconsella que «jamés a ta muyller *no vets que no sàpia legir e scriure*».¹³ En comptes de defensar directament l'accés de les dones a l'escriptura, Eiximenis recomana als marits que no els ho prohibeixin si les dones prenen la iniciativa. En el *Dotzè* (1385-1386), en canvi, dedica tot el capítol 554 a aquest tema i en fa una defensa molt més decidida (OFE II, pàgs. 196-197). I el mateix passa en el capítol 56 del *Libre de les dones* (1392).¹⁴ En tots dos llibres recomana obertament que les dones aprenguin de lletra i posa aquest consell en boca d'un emperador de Roma i de la reina Constança de Sicília per fer-lo més convincent. Eiximenis era conscient que aquestes idees

13. *Terç*, cap. 625. Cito segons l'edició que n'he fet com a part de la meua tesi doctoral.

14. *Lo libre de les dones*, edició de FRANK NACCARATO (Barcelona, Curial «Biblioteca Torres Amat» 9, 1981), pàgs. 91-92. D'ara endavant em referiré a aquesta edició usant les sigles LD.

eren noves i que topaven contra una concepció de l'ensenyament i de la dona conservadora i antifeminista, que veia en l'alfabetització de les dones una autèntica catàstrofe, atès que suposava donar més armes a les dones per fer el mal.¹⁵ El menoret gironí va atacar aquests plantejaments tot primer en el *Terç* d'una forma no massa decidida —«si vol ésser mala, ja per no saber llegir ne scriure no se n'estarà» (cap. 625)—. Després tant en el *Dotzè* com en el *Llibre de les dones* en va fer una hàbil reducció a l'absurd —«e si mala vol ésser, més la-n poden destolre bons llibres que no la y poden empènyer ligir lletres qui li vinguen» (*LD*, pàgs. 91-92)¹⁶— i va afirmar explícitament els drets de les dones a accedir a la «luu del bon saber» i a allunyar-se de «les tenebres de ignorància» (*DC*, cap. 554, OFE II, pàg. 197).

El menoret gironí presenta una extensa llista de raons que abonen la seva tesi. La majoria fan referència als beneficis morals i domèstics que es deriven del fet que les dones sàpiguen llegir i escriure. N'és un benefici moral el fet que la lectura sigui un antídoto contra l'oci —que, segons Eiximenis, podia fer caure fàcilment les dones en mans de les alcavotes— i la via per adquirir una formació moral més completa i viure virtuosament. Un altre benefici moral és que a través dels llibres es poden corregir millor els defectes de les dones, «car per aquella correcció no-s torba ne s'hireix contra negun, ans la pren sens tota torbació» (*ibidem*). Els avantatges domèstics són que les dones són més casolanes, poden dirigir millor la casa i servir més bé els seus marits, donant-los consells i potser fins i tot ajudant-los en la seva feina.¹⁷

15. Es poden trobar exemples d'aquesta actitud a la traducció catalana de les *Flors de Virtut*: «Salusti dix de un altra (dona) que aprenie de legir: Lo verí de la serp se ajuste al veri del scurpí... Avicenna dix a un altra dona que aprenie de scriure: No multipliques lo mal ab lo mal.» *Flors de Virtut*, edició d'ANNA CORNAGLIOTTI (Barcelona, ENC, 108, 1975), pàg. 75. A l'*Spill* també hi ha moltes manifestacions d'aquesta actitud.

16. Una observació molt semblant es pot llegir en el cap. 554 del *DC*: «car si attens a mal, abans auria hom enganada una fembra ignorant que una de entenent qui fos de semblant enteniment natural» (OFE I, pàg. 197).

17. És possible interpretar amb aquest sentit el passatge següent: «E ultra açò que lo marit se pot mills secretejar ab ella que no si ella no-n sab, car si no-n sab e lo marit li escriu, per força ho ha a saber altre.» *LD*, I, pàg. 91.

Eiximenis també especifica quines han de ser les lectures del públic femení: els llibres d'hores quan són a l'església¹⁸ i quan són a casa «llibres diverses parlants de salut de la sua ànima»(TC, cap. 625), és a dir textos com ara el *Llibre de les dones*, sermons... Pel que fa als llibres d'hores cal posar en relleu que cada vegada que Eiximenis en parla com a lectura especialment adequada per a les dones posa com a exemple les dames franceses, grans lectores d'aquesta mena de llibres en una època en què França en produïa grans quantitats.¹⁹

Les teories eiximenianes sobre l'escriptura ens situen en una societat urbana en què saber llegir i escriure comença a tenir tanta importància que els pares tenen l'obligació *política* que els seus fills aprenguin de lletra. Els nivells de domini i d'ús de l'escriptura seran, però, diferents segons la funció i el sexe de cada persona (home o dona; noble, burgès o criat) dins de la societat.

Un bon punt de referència per valorar l'abast d'aquestes idees és comparar-les amb les de sant Vicent Ferrer sobre aquesta mateixa qüestió i veure que són completament antagòniques. Eiximenis només veu beneficis en la difusió del coneixement de l'escriptura i sant Vicent gairebé només hi veu un entrebanc per la fe. N'eren un bon exemple els predicadors lletraferits que es dedicaven a citar en els seus sermons Dante, Ovidi o Virgili en comptes de dir «simplement les paraules divinals». Un interessant passatge del sermó sobre sant Benet predicat a València el 21 de març del 1413 il·lustra esplèndidament les seves idees sobre aquesta qüestió:

Quan sent Benet era fadrí havia après de llegir. Lo pare e mare feren-li aprendre ciència... enviaren-lo a Roma, per ço que en aquell temps en Roma era estudi general de totes ciències e de totes llengües. Ell, estant en lo estudi estudiant, bé veia que alguns estudiaven en mals llibres, així com de luxúria, e altres de gola, altres en llibre de vani-

18. Es recomana la lectura de llibres d'hores en el capítol 228 del *Primer*, en el cap. 625 del TC i en el capítol 56 del LD I, pàg. 91.

19. Cf. E. DELARUELLE, E.R. LABANDE I P. ORLIAC, *L'Église au temps du Grand Schisme et de la crise conciliaire*, volum 14 de la *Histoire de l'Église depuis les origines jusqu'à nos jours* (Tournai, 1964), pàg. 702.

tats... Dix sent Benet: «Jo poria caure ací. Estar entra mala gent, poc me valdria la ciència que hagués mala consciència» Què féu? Vet ací la prudència: elegí més ésser sens ciència e ab consciència; *sabent que nostre senyor Déu no dona paraís per ciència (1C, 8, 1), que ciència infla en supèrbia, elegí que més valia ignorància ab bona vida e santedat, que no ciència ab mala consciència.*²⁰

La ciència infla i posa entrebancs a la fe. Per tant, no és gens sorprenent que en els sermons vicentins en llengua vulgar no hi hagi pràcticament cap fragment en què es parli de la utilitat de l'escriptura o es recomani als homes o a les dones que aprenguin de lletra. Tan sols algunes vegades dona uns consells als que saben llegir i escriure i uns altres diferents als que no en saben:

e si sabets llegir, llegits lo psaltiri... E si diu algú: —No sé lo psaltiri, faret en altra manera... (SQ I, pàg. 89 o QVF, pàgs. 42-43).

Ací aprenguen exemple les gens del món, que diguen son offici, e si no saben llegir, almenys diguen lo dia tants paternostres.²¹

Només en un cas recomana l'exercici de l'escriptura, però ho fa

20. ST. VICENT FERRER, *Sermons de Quaresma*, I (València, Clàssics Albatros 3, 1973), pàg. 146 o bé *Quaresma de sant Vicent Ferrer predicada a València l'any 1413*, edició de J. SANCHIS SIVERA (Barcelona, Institució Patxot, 1927), pàg. 99. Hi faig referència usant les sigles SQ i QVF. També són del màxim interès unes reflexions de sant Vicent sobre la predicació de Crist: «Vejats gran maravella, que los doctors e los mestres aguts e sabents no es convertien per lo preïc de Jesucrist, ans prenién més malícia, e los saigs e grossers aquells se convertien... Los saigs venien simplement a oir, e no havien empatx o obstacle, entrava la doctrina en ells; mas los majors ja venien ab la porta tancada ab lo forrellat de supèrbia, e no daven lloc al Sant Sperit. *E així venien les filaneres, e entrava aquella llum en elles, e en los majors inflats no hi podia entrar; e així dels literats, negú no se-n convertia*». SQ II, pàg. 96 o bé QVF, pàg. 227.

21. ST. VICENT FERRER, *Sermons*, IV, edició de GRET SCHIB (Barcelona, ENC, Col·lecció B, 7, 1977), pàg. 290.

adreçant-se únicament als religiosos i als capellans. Tot i que el text no és massa clar, sembla, que sant Vicent fa referència al fet de copiar llibres, activitat presentada com una manera honesta de guanyar-se la vida:

Exemple de la Verge Maria: obrava de mans. E no seria mal al religiós que escrivís o fes altra cosa; item, los capellans, no els caldria vendre les misses, ne fer simonia, mas dar-vos a obra de mans: *Operamini sicut praecipimus* (1Te, 4, 11). E així escriure o fer altra cosa honesta *bonum est* (SQ II, pàg. 197 o QVF, pàg. 325).

La comparació amb les idees de Gil de Roma (circa 1245-1316) també dóna resultats interessants. En el seu *De regimine Principum* Gil de Roma coincideix amb Eiximenis en la defensa del coneixement de l'escriptura i dels beneficis que comporta, però no hi coincideix massa en parlar de l'alfabetització de les dones. Segons Gil de Roma, per tal de combatre els perills engendrats per l'oci convé que les dones realitzin accions «legudes e honestes»:

teixir, filar e obrar lana o seda assats par que sien obres degudes e cuvinens a les fembres. Emperò si la fembra la qual deu ésser instruyda era en tant alt grau que no fos cosa digna o no era acostumat segons custuma de la terra que exercitàs si matexa envés tals coses, encara no deuria ésser lexada que visqués ociosa, mas deuria ésser liurada o donada a estudi de letres, per tal que ella, afectuosa a amor de letres, no vagàs estant ociosa, ans sovent, ella prenent lo libre, ocupàs si matexa en liçons.²²

Filar, teixir i d'altres activitats semblants són, segons Gil de Roma, les ocupacions més adequades per les dones. Si, a causa de l'elevada categoria social de la dona o bé a causa dels costums del seu país, no era possible o no era benvist que s'hi dediqués, aleshores calia aprendre

22. Cito segons la traducció catalana del *De Regimine Principum* (ms. 739 de la Biblioteca de Catalunya), llibre segon, segona part, cap. 20, full 64r. D'ara endavant el citaré usant les sigles *RP*.

de lletra i canviar la filosa pels llibres. Eiximenis, en canvi, defensa obertament i sense restriccions l'accés de les dones —nobles o plebees— a l'escriptura.

Per altra banda, Gil de Roma pràcticament limita el coneixement de l'escriptura a les classes altes i n'exclou les classes humils en assenyalar que:

alguns par que agen leguda excusació si ells no treballen o no entenen en estudi de letres. E aquests són los pobres, qui no han les coses necessàries a la vida... (RP, segona part, cap. 7, pàg. 63v).

Eiximenis, tot i admetre implícitament —com ja hem vist— una estratificació del coneixement de l'escriptura segons les classes socials, segurament tampoc no hauria estat d'acord amb Gil de Roma en aquest aspecte. A les ciutats tothom té dret al coneixement de l'escriptura. Els reis i els regidors per governar; els mercaders pels seus negocis; els criats per les seves feines domèstiques; les dones per combatre l'oci. Les ciutats, segons Eiximenis, «foren trobades per major informació dels hòmens» (DC, cap. 12) i per això hi ha «més hòmens scients, e més llibres e més sermons» (DC, cap. 22). En conseqüència, l'home i la dona de les ciutats han de saber llegir i escriure. I segurament perquè, entre d'altres coses, hi aprenguessin de lletra Eiximenis preconitzava que els pagesos i

els estranys e forans de les bones ciutats deuen fer llurs fills trametre a les notables ciutats per bona informació, si donchs no y contrasta inpotència e defalliment de sustenir-hi lo infant o altre rahonable ocasió... (DC, cap. 22).²³

L'extraordinària difusió de les obres d'Eiximenis es pot interpre-

23. Posa en relleu l'interès d'Eiximenis per l'ensenyament la seva participació en una comissió municipal encarregada de redactar els estatuts de les escoles de València durant el mes de setembre del 1399. Dissortadament aquests estatuts no han estat localitzats. Vid. J. VILLANUEVA, *Viage literario a las iglesias de España*, II (Madrid, 1804), pàg. 108.

tar com la confirmació de les seves idees sobre l'escriptura i la lectura. Reis com ara Pere III o Martí I, o la reina Maria de Luna; nobles, com Alfons d'Aragó, duc de Gandia; cavallers com Joanot Martorell;²⁴ membres de tots els sectors de les classes urbanes benestants: mercaders, juristes, notaris, argenters, escrivans, apotecaris, farmacèutics, carnisers; preveres i ordes religiosos, com ara els jerònims, compren i llegeixen amb avidesa les seves obres. En alguns casos fins i tot les copien amb les seves pròpies mans, com és el cas de dos manuscrits del *Llibre dels Àngels* escrits pel sabater Antoni Duran i per l'esparter Jaume Vilardell, tots dos de Barcelona,²⁵ o de dos manuscrits del *Llibre de les dones*, copiats pel pellisser Miquel Cegrau i pel balancer Guillem Garriga.²⁶ L'Ajuntament de València va encarregar còpies del *Primer, Segon, Terç i Dotzè del Crestià* i les va dipositar en la Sala del Consell de l'Ajuntament «per que puxen esser lests e estudiats per cascuns a doctrina e bona instrucció sua».²⁷

Pel que fa a la promoció de l'alfabetització de les dones diversos fets ens demostren l'èxit dels plantejaments d'Eiximenis. El *Libre de les dones* fou escrit a instàncies de Sanxa Ximenes d'Arenós, comtessa de Prades i l'*Scala Dei* a petició de la reina Maria de Luna, esposa de Martí I. El *Psalterium Laudatorium*, llibre d'oracions escrit en llatí, va ser traduït al català per Guillem Fontana a instàncies de N'Agnes, la

24. Vid. A. G. HAUF, *Artur a Constantinoble: entorn a un curiós episodi del «Tirant lo Blanc»*, «L'Aiguadolç», 12-13 (1990), pàgs. 13-33.

25. Dades extretes de J. MASSÓ TORRENTS, *Les obres de fra Francesc Eximenis (1340?-1409?)*. *Essaig d'una bibliografia*, «Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans», III (1909-1910), pàgs. 588-692. Aquesta monografia, juntament amb altres treballs ja clàssics sobre Eiximenis, acaba de ser reeditada per la Universitat i la Diputació de Girona en un volum de les OFE titulat *Studia Bibliographica I*.

26. La primera notícia és extreta del treball de J. Massó Torrents citat a la nota anterior. La segona de J. M. MADURELL MARIMON, *Manuscrits eiximinians. Petit repertori documental*, dins *Martínez Ferrando Archivero. Miscelánea de estudios dedicados a su memoria* (Barcelona, Asociación Nacional de Bibliotecarios, Archiveros y Arqueólogos, 1968), pàg. 305.

27. Cf. A. IVARS, *El escriptor fr. Francisco Eximénez en Valencia (1383-1408)*, «Archivo Ibero-Americano», XXIV (1925), pàg. 326.

viuda de Ramon Savall.²⁸ Infinitat de testimonis literaris i documentals posen en relleu el fet que els llibres d'hores tenien una notable acceptació entre el públic femení. En el *Tirant lo Blanc*, per exemple, es reflecteix el costum cortesà de regalar llibres d'hores a les dames. La bella Agnès en rep un i Tirant en regala un exemplar bellíssim a Carmesina. En l'*Spill* apareix una beguina que, tot i ser analfabeta, llegeix «A totes hores/ ses belles Hores,/ ystoriades/ he ben pintades».²⁹ Tenim també documents que demostren que aquests llibres d'oracions formaven part de la vida quotidiana de les dames catalanes dels segles XIV i XV.³⁰ Sens dubte ni Eiximenis va ser l'únic a defensar l'alfabetització de les dones ni les dames de la Corona d'Aragó de la tardor de l'Edat Mitjana es van dedicar només a llegir els textos precognitzats pel menoret gironí. D'altres predicadors devien dir el mateix i

28. Cf. C. WITTLIN, *Un centenar de oraciones del «Psalterium» (alias Laudatorium) de Fr. Eiximenis traducidas al catalán*, «Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona», XLI (1987-88), pàgs. 162-190. C. Wittlin planteja en aquest treball la possibilitat que Eiximenis fos conseller espiritual de diverses dames valencianes i els escrivís oracions.

29. JACME ROIG, *Spill*, edició de R. MIQUEL Y PLANAS (Barcelona, Biblioteca Catalana, 1929-1950), versos 3995-3998, pàg. 63.

30. En els *Documents per a la història de la cultura mig-aval* d'A. RUBIÓ I LLUCH (Barcelona, 1908-1911) hi ha diverses referències a llibres d'hores propietat de dames de la noblesa. En el monestir de Santes Creus es va confeccionar un llibre d'hores destinat a Elionor de Sicília, tercera esposa de Pere III. Cf. J. DOMÍNGUEZ BORDONA, *El escritorio y la primitiva biblioteca de Santes Creus* (Tarragona, 1952), pàgs. 17-18. La reina Violant de Bar en feia il·luminar un l'abril del 1390. Cf. *Llibre d'hores*, edició i estudi de GERMÀ COLON (Barcelona, ENC, 87, 1960), pàg. 14. Recentment ha estat localitzat un altre llibre d'hores d'origen català, actualment desmembrat en tres parts, escrit en llatí i català i propietat d'una dona. Cf. LÉON GILISSEN, *Membra disjecta d'un livre d'heures en latin et catalan*, «Scriptorium», XIV, 2 (1960), pàgs. 326-332. Pep Vila acaba de localitzar un llibre d'hores del segle XV a la Biblioteca Municipal de Perpinyà, ms. 7. Aquest llibre, propietat d'una dona anomenada Caterina, està escrit en la seva major part en llatí, però hi ha unes deu planes en català.

les dones llegien tant llibres d'hores com novel·les com ara el *Tirant*.³¹ Precisament en aquesta novel·la trobem un altre frare que al capdavant d'un solemne sermó sobre vicis i virtuts analitza les qualitats que les donzelles han de tenir i diu que «Lo primer és que sàpien llegir» (cap. 221, pàg. 488). Si, a més a més, es té en compte que a la Toscana un frare franciscà de la importància de sant Bernardino de Siena deia gairebé el mateix que Eiximenis³² —i no pas, com és obvi, perquè Eiximenis l'influís, sinó per uns interessos i una formació comuns— podem començar a comprendre la influència que va tenir la predicació oral i escrita en la promoció de l'escriptura i de l'alfabetització de les dones. Sens dubte, en aquesta qüestió sant Vicent Ferrer va ser més una excepció que no pas la norma.

XAVIER RENEDO

31. Cf. ROSANNA CANTAVELLA, *Lectura i cultura de la dona a l'Edat Mitjana: opinions d'autors en català*, «Caplletra», 3 (1988), pàgs. 116-117.

32. «Il secondo rimedio (contra la luxúria) e della lezione della santa Scrittura... Volete voi le vostre donne oneste? Fatele imparare lettera, che, t'avisò, che non possono stare senza diletto, e se farai sì diletтино nelle Scritture, bon per te... La vanità sua si purgherà in quello leggere...», BERNARDINO DA SIENA, *Le prediche volgari (Quaresimale del 1425)*, V (Florència, 1940), pàg. 51. Giordano da Pisa ja recomanava el mateix com a remei contra els vestits massa luxosos en un sermó de l'any 1305: «Doverebbono ciascheduna avere un libriccuolo e leggerlo, e quelle che non possono leggere, si imparassono, e questa è la via...» CARLO DELCORNO, *Giordano da Pisa e l'antica predicazione volgare* (Florència, Leo Olschky, 1974), pàg. 70.